

A Hartvik-legenda XIV. századi oklevelekben fennmaradt változatai

Teiszler Éva

MTA–HIM– SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport

I. István királyt 1083. augusztus 20-án avatták szentté Székesfehérvárott.¹ Személye a XI–XIII. századi közép-kelet-európai szentkultusz jellemző alakja, aki példaszerű életéért részesült szentségben, királyként.² Szentté avatása jóval az előtt történt, hogy a kanonizáció pápai előjoggá vált volna, s a szentté avatási perek hivatalos eljárás módja kialakult volna. A hozzá kapcsolódó legendák a középkori hagiográfia első korszakának jegyeit viselik magukon.³ Az István halála és szentté avatása között eltelt időszakban a királynak különösebb kultusza nem alakult ki,⁴ szentté avatása körül viszont rövid időn belül három legenda is készült életéről: a Nagylegenda,⁵ a Kislegenda⁶ és a Hartvik püspök által szerkesztett változat.⁷ A legteljesebb és legkésőbbi keletkezésű, Hartvik által összeállított munka feltehetően 1100 körül keletkezett,⁸ s a három István-életrajz közül – különösen 1201-től,

¹ Az 1083. évi szentté avatások idejével és sorrendjével kapcsolatban lásd KMTL 635–636. 'szentté avatások' címszó (KLANICZAY GÁBOR munkája).

² KLANICZAY 2000. 122–124.

³ KLANICZAY 2001. 481–482, 486. A legendák klasszikus szerkezetét röviden ismerteti KMTL 401. 'legenda' címszó (ORBÁN IMRE munkája).

⁴ KRISTÓ 2002. 23.

⁵ Mérvadó kiadása: SRH II. 377–392. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 268–298. (fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 17–27. (fordította: KURCZ ÁGNES).

⁶ Mérvadó kiadása: SRH II. 393–400. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 299–314. (fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 11–17. (fordította: KURCZ ÁGNES).

⁷ Mérvadó kiadása: SRH II. 401–440. (BARTONIEK EMMA munkája); fordítása: ÁKÍF 315–343. (a szemelvényeket fordította: KISDI KLÁRA, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: THOROCZKAY GÁBOR), ÁKLI 27–46. (fordította: KURCZ ÁGNES). A 3 legenda keletkezési idejével és keletkezésük egymásutánosságával kapcsolatos vitákat összefoglalja THOROCZKAY 2002. és THOROCZKAY 2003., a Szent István legendáival kapcsolatos irodalmat röviden ismerteti SRH II. 771–776. (SZOVÁK KORNÉL munkája). Többben feltételezték egy elveszett, legrégebbinek tartott István-legenda létét. E véleményt a legutóbbi időben VESZPRÉMY LÁSZLÓ (VESZPRÉMY 1990. vö. KULCSÁR 1991.), valamint GERICS JÓZSEF és LADÁNYI ERZSÉBET (GERICS–LADÁNYI 2004. 321–324.) képviselte. Az elveszett korai István-életrajzokkal kapcsolatos álláspontokat KÖRMENDY TAMÁS ismertette átfogóan (KÖRMENDY 2003. 66–80.). Egy ma már ismeretlen, 1170–1220-as évek között keletkezett középkori legendaváltozatot feltételez ZSOLDOS ATTILA (ZSOLDOS 2001. 46–47.; vö. KERTÉSZ 2008. 474–490., az erre adott választ lásd ZSOLDOS 2008.). A XVI. század elején ismeretlen pálos szerző által önállóan szerkesztett, a korábbiakat magába olvasztó, tömör István-legendát közöl J. FODOR ADRIENNE (J. FODOR 1994. 164–166.).

⁸ A legenda keletkezési idejével kapcsolatban legutóbb THOROCZKAY GÁBOR fogalmazott meg véleményt, aki azt az 1097–1099 (legfeljebb 1103) közötti időre helyezte (THOROCZKAY

amikor III. Ince pápa az *utroque iure*,⁹ azaz mindkét jogn fordulat használatának kivételével a kalocsai érseki tartományban az István-napi officium hivatalos szövegeként engedélyezte – ez terjedt el leginkább. Merítettek belőle a későbbi magyar történeti munkák, ennek szövegét tartalmazzák a középkori és koraujkori legendáriumok, továbbá különböző változatokban a középkori magyar breviáriumok,¹⁰ s a XIV. századtól kezdődően jogforrás jellege is kimutatható Magyarországon.¹¹

Hartvik legendájának eredeti kézírata nem maradt fenn. 1938-ban, amikor a legenda Hartviciana kritikai kiadása megjelent, 9 kódex (közülük egy incunabulum) szövegahagyománya volt ismert.¹² Az ezekben olvasható szövegváltozatok közötti összefüggés komplex elemzését Bartoniek Emma végezte el Szent István legendáinak kritikai kiadásához írott előszavában.¹³ A Hartvik-legendá variánsait tartalmazó kódexeket két családra (familia Vindobonensis-Alba Iuliensis és familia Runensis) osztotta. Eszerint az első családot a breviárium szöveget tartalmazó Bécsi kódex (V1), és a minden bizonnyal szintén breviáriumszöveget másoló Gyulafehérvári kódex (B3) képviseli, a többi változat pedig – további 2 fő-, majd a másodikikat összesen 3 alágra bontva (B1+R, M1+V2; B2+A+C) – a Reuni kódex családjába sorolható. Mivel a fentiek közül a Reuni kódex hagyományozta ránk a legrégebbi, s teljességében feltehetően a Hartvikéhoz leginkább közelítő verziót, ez vált az editio critica alapszövegévé.

A kritikai kiadás 1938-as megjelenése óta további variánsok meglétére derült fény. Szelestei N. László 1991-ben ismertette a seitzli legendárium Hartviktól származó, XIV. században másolt Szent István-legendáját.¹⁴ Szelestei tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az általa közzétett variáns több párhuzamot mutat a magyar-lengyel krónika szövegével, s feltételezi, hogy ez a verzió lehetett a krónika összeállítójának forrása.¹⁵ Szelestei ugyanebben a cikkében közölte az OSzK kódextöredékei

2000.; THOROCZKAY 2005. 213–218.). Ezt követően a legenda 1099 utáni elkészülte mellett foglalt állást GERICS–LADÁNYI 2004. 317–320.

⁹ Lásd ezzel kapcsolatban GERICS 1981.

¹⁰ A Hartvik-féle legenda elterjedtségével kapcsolatban lásd J. FODOR 1994. 141–142.

¹¹ THOROCZKAY 2003. 22.

¹² Ezek BARTONIEK EMMA jelölését követve az alábbiak voltak: V1 – Bécsi kódex, XIV–XV. sz.; B3 – Gyulafehérvári kódex, XV. sz.; R – Reuni kódex, XII. sz. vége–XIII. sz. eleje; M1 – Müncheni kódex, XV. sz. vége; V2 – Bécsi v. Mondseei kódex, XV. sz. vége; B2 – Brüsszeli kódex, XV. sz.; C – Párizsi v. Korsendonki kódex, XV. sz. vége; A – Apponyi kódex, 1486, incunabulum; B1 – Budapesti kódex, XII. sz. vége–XIII. sz. eleje. lásd SRH II. 372.

¹³ SRH II. 372–375.

¹⁴ SZELESTEI 1991. 4–17. A legendáriumot a benne található Szent László-legendá kapcsán már korábban ismertette SZELESTEI 1984. 176–177.

¹⁵ SZELESTEI 1991. 3. A magyar-lengyel krónika és a Hartvik legenda V2 (Bécsi v. Mondseei kódex) és M1 (Müncheni kódex) jelzetű változatai között már Bartoniek is párhuzamot vont (SRH II. 373–374.). A magyar-lengyel krónikát KARÁCSONYI BÉLA ismertette és tette közzé

között Fragm. B. 59. jelzet alatt őrzött breviáriumtöredéket is, amely szintén a Hartvik-legendából tartalmaz részleteket, s elemzése szerint a Bécsi (V1) és a Gyulafehérvári (B3) kódexekkel mutat rokonságot.¹⁶ Madas Edit jóvoltából már jó ideje tudjuk, hogy további 4 kódex vizsgálata egyéb változatok előkerülését valószínűsíti,¹⁷ s ő irányította rá a figyelmet a breviáriumszövegek vizsgálatának fontosságára is.¹⁸ J. Fodor Adrienne 1994-ben 11 breviárium vonatkozó szakaszát tette közzé,¹⁹ s az ország egyes területein jellemző rítusokat (esztergomi, kalocsa-bácsi, erdélyi) vizsgálva megerősítette saját, a Szent László-legendák vizsgálata során már korábban megfogalmazott véleményét, amely szerint elsősorban a zágrábi, továbbá az azzal rokonságot mutató Kálmáncsehi és Nagylaki breviáriumok tartalmazzák a Hartvik-legendaszertartáskönyvekben fennmaradt legarchaikusabb változatát. A szerző úgy véli, e 3 kódex egymáshoz képest némi eltéréssel ugyan, de a kritikai kiadásban közzétett szöveg egy, addig ismeretlen *variánsát* tartalmazza.²⁰

A legendáriumok és breviáriumok mellett a továbbiakban egy újabb forrástípus jelentőségére szeretnénk felhívni a figyelmet. A XIV. században Hartvik legendájának egy részletét, pontosabban az 5. és 6. caputot,²¹ amelyek István trónra lépéséről, illetve a legyőzött somogyi lázadók

(KARÁCSONYI 1964.; KARÁCSONYI 1969.).

¹⁶ SZELESTEI 1991. 18.

¹⁷ Bécsi kódex (ÖNB Cod. Lat. 14.600) – XIV. sz.; Grazi kódex – 1461; Gyulafehérvári ősnymtatvány kéziratos kiegészítése – XV. sz.; Bécsi kódex (ÖNB Cod. Lat. 326.) – XV. sz. SRH II. 773–774.

¹⁸ MADAS 1992. passim.

¹⁹ A szóban forgó kötetek: Breviarium Strigoniense 1484. évi (EK Inc. 174.) és 1514. évi (EK RMK III. 64.) kiadása; Breviarium Colocense (OSzK Clmae 33.); Breviarium Zagradiense (OSzK Inc. 343.); Nagylaki István fehérvári kanonok breviáriuma (OSzK Clmae 343.); Kálmáncsehi Domkos fehérvári prépost, váradi püspök breviáriuma (OSzK Clmae 446.); Vatikáni Könyvtár kódexe (Bibl. Vaticana Ottob. 567.); Breviarium Varadiense (Vat. Lat. 8347.); EK Cod. Lat. 104.; EK RMK III. 84–85.; EK Inc. 812/a; EK Cod. Lat. 67. Az egyes szövegváltozatok ismertetését lásd J. FODOR 1994. 148–161.

²⁰ J. FODOR 1994. 147, 162.

²¹ SRH II. 407–410. fordítása: ÁKLI 30–31., a 6. caput részletének fordítása: ÁKÍF 320–321. A legenda ezen fejezeteit a somogyi tizedek, a Somogy feletti joghatóság kérdése, a gyermektizedre vonatkoztatható rész, valamint a pannonhalmi alapítólevéllel (az alapítólevelet lásd DHA I. 39–41.) vonható párhuzamok kapcsán többen is vizsgálták. A somogyi tizedekkel kapcsolatban lásd PRT I. 144–177 és PRT II. 93–98; a világi és egyházi értelemben vett Somogy feletti joghatóság kérdésére lásd PRT I. 177–186.; SOLYMOSI 1999.; KRISTÓ 2000., SOLYMOSI 2001., a Somogy m. kialakulásáról kibontakozott vitára lásd ZSOLDOS 2002a; KRISTÓ 2000.; ZSOLDOS 2001.; KRISTÓ 2002a; ZSOLDOS 2002b; KRISTÓ 2002b; Somogy megyére vonatkozóan újabban lásd ZSOLDOS 2010. 305., 311–314.; a pannonhalmi alapítólevéllel való párhuzamokra, illetve az alapítólevél interpolációja és a Hartvik-legendához közötte kapcsolatra összefoglalóan lásd ÉRSZEGI 1996. 72–80. és THOROCZKAY 1996., különösen 96–103.; THOROCZKAY 2002., különösen 246–251.; a gyermektizeddel kapcsolatosan lásd PAULER 1892. 291., 287.; TAGÁNYI 1892. 492–493.; KARÁCSONYI 1894. 112.; MÁTYÁS 1895a 223.; MÁTYÁS 1895b 318.; PRT I. 148.; ÉRSZEGI 1996. 52.

tizedeinek a pannonthalmi apátság részére történő adományozásáról szólnak, 5 káptalan is átírta.²² Ezek az oklevelek már korábban is ismertek voltak,²³ a bennük foglalt legendarészlet és a kritikai kiadás egybevetése azonban még nem készült el.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a fenti oklevelek által fenntartott változatokat összevegyük a korábban ismert variánsokkal. A seitz legendárium és OSzK Fragm. B. 59. a vonatkozó részleteket nem tartalmazza, ezért velük az összehasonlítás nem lehetséges. A J. Fodor Adrienne által ismertetett kódexek közül valamennyiben megtalálható az 5. caput első mondata, a Kálmáncsehi és a Zágrábi kódex pedig ezen felül tartalmazza a 6. caput egy-egy jelentősen lerövidített változatát is. Mivel a közreadónak nem volt célja a kritikai kiadással való összevetés, csupán a kódexekben található szövegvariánsokra kívánta felhívni a figyelmet,²⁴ nem vállalkozhatunk arra, hogy az általa közzétett változatokat összehasonlítsuk az oklevelekben olvashatókkal, csupán arra a megállapításra szorítkozhatunk, hogy az említett breviáriumszövegek a jelentős tartalomelhagyás és tartalomrövidítés miatt jelentősen eltérnek az általunk alább ismertetett szövegektől. A továbbiakban tehát a kritikai kiadás által közzétett variánsok és az öt, XIV. századi oklevélben lévő legendarészlet összehasonlítását fogjuk elvégezni.

Amint azt már korábban említettük, a szóban forgó diplomák között meglehetősen rossz állapotban van. Az esztergomi káptalan privilégiuma a hajtásoknál szakadt, a nyitrai káptalané pedig vízfoltos, aminek következtében az írás helyenként elhalványult, olykor egyáltalán nem olvasható. E két oklevél esetében tehát kisebb olvasati hiányokkal kell számolnunk. A fehérvári káptalan 1349-ben kiállított privilégiuma a hajtások mentén néhol szintén szakadt, ahogyan a győri káptalané is, ez utóbbi azonban kifogástalanul olvasható. A fehérvári oklevélből csupán néhány betű hiányzik a szakadásnál, ugyanakkor megbízható kiadással rendelkezünk róla.

²² Fehérvári káptalan, 1349. július 22. (Df. 207 051.), kiadása PRT II. 402–403. (134. szám); győri káptalan, 1350. március 9. (Dl. 41 133.), kiadása: F. IX/1. 787–791. (417. szám); esztergomi káptalan 1350. március 15. (Df. 207 201.); váci káptalan 1350. március 16. (Df. 207 202.); nyitrai káptalan 1350. március 22. (Df. 207 203.) Az esztergomi káptalan oklevelének keltezésével kapcsolatban lásd Anjou-oklt. XXXIV. 213. szám.

²³ A legenda rövid részletének a fehérvári, esztergomi, váci és nyitrai káptalan 1349. és 1350. évi okleveleiben történt átírását megemlítette PAULER 1892. 287. A Pannonthalmának járó somogyi tizedek tárgyalásánál ugyanezen káptalanok okleveleiről – kiállítási idejüként hibásan március 17., 19. és 22. napot adva meg – szólt PRT II. 95., az utóbbi háromról megjegyezve, hogy „Egyik szakadozottabb, mint a másik”. A rendtörténet a fehérvári káptalan 1349. évi oklevelét teljes szövegében kiadta (lásd előző lábjegyzet). E 4 diplomának, továbbá a győri káptalan oklevelének a tartalmára később SOLYMOSI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet, megjegyezve, hogy az azokban foglalt legendarészletet a kritikai kiadás nem vette figyelembe. (SOLYMOSI 1996. 481., 493.) A győri kápt. oklevelét a benne található *in regno Hungarie, ubi non est usus tabellionum* megfogalmazású részlet kapcsán említi ÉRDUJHELYI 1899. 108., valamint SOLYMOSI 1991. 26.

²⁴ J. FODOR 1994. 163.

A váci káptalan privilégiuma jól olvasható.²⁵ Legtöbb lacuna tehát a nyitrai káptalan oklevelében van, de szerencsére egyik diploma sem rendelkezik oly mértékű hiánnyal, amely szövegeik összevethetőségét gátolná.

Rátérve immár dolgozatunk konkrét témájára, azt állapíthatjuk meg, hogy a privilégiumokban átírt legendarészletek jelentős hasonlóságokat mutatnak fel. Kiemelendők ezek közül a *valamennyiben* azonos módon fellelhető betűkettőzések vagy azok elhagyása,²⁶ a szóelhagyások²⁷ és betoldások,²⁸ valamint a jellemző szóhasználat.²⁹ Külön szeretnénk felhívni a figyelmet Veszprém nevének lejegyzési módjára.³⁰ Okleveleink közül 3 minden kézírattól eltérően – kivéve a Reuni kódex XV. századi kézzel margóra írt utólagos hozzáadását³¹ – egyedien, *Wesprem* alakban írja a helységnevet. Az esztergomi és a nyitrai káptalan privilégiuma sajnos éppen ezen a helyen romlott, így nem tudjuk biztosan, milyen névformát tartalmaznak, az viszont jól látható, hogy a mondat többi részében azonos változtatásokat eszközölnek. Az 5. fejezet utolsó mondatában található *Agag rege* betoldás³² ugyancsak igen szoros kapcsolatot teremt az oklevélbe foglalt szövegek között. Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy a fent említett esetek csaknem mindegyike a breviáriumszöveget tartalmazó Bécsi (V1) és Gyulafehérvári (V3) kódex-szel való hasonlóságra mutat.³³ Kivételt csak azok a helyek képeznek, ahol az oklevelek egyedi változtatásokkal élnek.³⁴ Noha az imént említett pontok között viszonylag magas számban találunk olyanokat, amely egyúttal más kódexekkel való egyezést is mutatnak,³⁵ úgy véljük, ezek – különösen az 5. caput utolsó mondatában lévő betoldás miatt – mégsem távolítják szövegeinket eléggé az említett breviáriumokétól. A rövid szövegrészletekben kiugróan magas a változtatások száma (összesen 48), ezen belül pedig feltűnően sok a teljesen azonos (összesen 18) és a legalább 4

²⁵ Az oklevelek fellelhetőségéről és kiadottságáról lásd a 22. lábjegyzetet.

²⁶ Lásd a mellékelten közölt szöveg 2., 41. és 110. jegyzeteit. Nem tudjuk, hogy a 8., 42. és 45. jegyzetben idézett *adolescentie* – *adolescentie*, *renuens* – *rennuens* és *moliebatur* – *molliebatur* szavak melyik változatát tartalmazza a nyitrai káptalan privilégiuma, az oklevél szövege itt ugyanis nem látszik. Amennyiben a többi oklevélhez hasonlóan kettőzött betűt használ, további 3 helyen lehetne kimutatni hasonlóságot. (A későbbiekben a jegyzet számát kérdőjellel jelöltük meg, ha az oklevél szövege az adott ponton nem olvasható, s emiatt bizonytalan, hogy azonosság vagy különbözőség tekintetében figyelembe vehető-e.)

²⁷ Lásd 20., 31., 50., 58. jegyzet

²⁸ Lásd 82. és 85. jegyzet

²⁹ Jelentheti ez az igék eltérő ragozását vagy egy-egy kifejezés más szóval történő felcserélését, lásd 5., 6., 30., 53., 62. és 64., 72., 76., 80. jegyzet.

³⁰ Lásd 63. jegyzet

³¹ Vö. ezzel még a 6. jegyzetet.

³² Lásd 85. jegyzet

³³ Csak V1-el azonos: 5., 41., 72., 80. jegyzet; mindkettővel azonos: 6., 20., 30., 31., 45., 50., 82., 85. jegyzet.

³⁴ Lásd 2., 53. 58., 62. és 64., 72., 76., 110., (8.?, 42.?) jegyzet

³⁵ Lásd 6., 41., (45.?), 50., 82. jegyzet

oklevélben azonos (összesen 8) változat mennyisége.³⁶ A 18 teljesen azonos, és 8, 4 privilégiumban azonos szövegmódosítás közül különösen fontosak azok a betoldások, elhagyások és szóváltozatok,³⁷ amelyek kizárólag az oklevelekben hozott variánusra jellemzőek, s azt a feltételezést keltik, hogy valamennyi ugyanazon, ámde az eddig ismertekkel nem azonosítható szöveg-hagyományon nyugszik. A fentiek alapján tehát összefoglalóan elmondhatjuk, hogy okleveleink *újabb variánst* tartalmaznak a korábban ismertekhez képest, legközelebb a Bécsi (V1) és Gyulafehérvári (V3) kódexekhez állnak, de a kritikai kiadásban ismertetett egyéb kódexekkel is több helyen mutatnak egyezést. Mindebből azonban az idézett szöveg rövidegsége miatt messzebb menő következtetéseket – amelyek például a stemmában történő elhelyezkedésre utalhatnának – nem lehet levonni.

Az oklevélszövegek egymással való szoros viszonya kapcsán ki kell térnünk arra a kérdésre is, honnan másolhatták az egyes káptalanok a Hartvik-legenda vonatkozó részeit. Bizonyos, hogy a hiteleshelyek valamilyen saját legendárium- vagy breviárium-példányt használtak, az oklevelek ugyanis nem tesznek említést arról, hogy valamiféle írást (korábbi átírást vagy bármilyen más iratot) bemutatnak volna előttük. Ezt támasztják alá azok a különbségek is, amelyek a másolt szövegekben tetten érhetők.³⁸ Legszorosabb, és egyúttal külön figyelemre érdemes kapcsolat az esztergomi és a váci káptalan privilégiumába foglalt változatok között tapasztalható.³⁹

Az alábbiakban a Hartvik-legenda fehérvári (jelölése: 1349), győri (jelölése: 1350a), esztergomi (jelölése: 1350b), váci (jelölése: 1350c) és nyitrai (jelölése: 1350d) káptalanok privilégiumaiba foglalt változatait tesszük közzé oly módon, hogy a kritikai kiadás szövegét további, az oklevelekben található variánsokat feltüntető lábjegyzetekkel egészítettük ki. Ezek elkészítésénél a kritikai kiadásban alkalmazott szempontokat vettük figyelembe, azaz a szöveg minden eltérésre érzékeny, csupán az u–v hangok jelölési módjára nézve nem voltunk tekintettel.

³⁶ Legalább 4 oklevélszövegben találhatunk azonosságot a következő helyeken 8., 15., 16?, 42., 45., 46., 86., 103., 114. jegyzet, ezen felül 3 oklevél szövege azonos a következő esetekben: 10., 60., 89., 107. jegyzet.

³⁷ Lásd 2., 8., 15., 42., 45., 46., 50., 53., 58., 62. és 64., 76., 86., 103., 110. 114.

³⁸ Lásd 7., 35., 37., 49., 81., 90. és 115. jegyzet

³⁹ Ennek alátámasztására a fentebb, 25., 26., 27. és 28. lábjegyzetekben említett helyeken felül lásd a szövegközlés 8., 15., 16., 18., 21., 42., 45., 46., 60., 68., 73., 80., 86., 89., 103. és 114. jegyzetét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források:

- ÁKÍF – Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: KRISTÓ Gyula. Szeged 1999.
- ÁKLI – Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeállította és szerkesztette: ÉRSZEGI Géza. Budapest 2001.
- DHA – Diplomata Hungariae antiquissima, Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY, adiuverunt Johannes Bapt. BORSA, Franciscus L. HERVAY, Bernardus L. KUMOROVITZ, Julius MORAVCSIK. Budapestini 1992.
- ÉRSZEGI 1996 – ÉRSZEGI Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltanfilológiai kommentár). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 47–89.
- F – Georgivs FEJÉR: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis I–XI. Budae 1829–1844.
- KARÁCSONYI 1969 – KARÁCSONYI Béla: Chronica Hungari-Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XXVI. Szeged 1969.
- SRH – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Szerkesztette: SZENTPÉTERY Imre. Budapest 1999. Reprint kiadás, Függelékkel és Utószóval bővítve (Szovák Kornél és Veszprémy László munkája). Az eredeti kiadás kötetei 1937–1938-ban jelentek meg.

Feldolgozások:

- EK – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Budapest
- ÉRDUJHELYI 1899 – ÉRDUJHELYI Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Budapest 1899.
- GERICS 1981 – GERICS József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 175–188.
- GERICS–LADÁNYI 2004 – GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: A Hartvik legenda keletkezési körülményeiről. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 317–324.
- J. FODOR 1994 – J. FODOR Adrienne: Szent István legendák a középkori magyar breviáriumokban. In: Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Szerkesztette: Török József. Budapest 1994. 141–170.
- KARÁCSONYI 1894. = Karácsonyi János: A Hartvik-vita sarokpontjai. Második és befejező közlemény. Századok 28. (1894) 97–122.
- KARÁCSONYI 1964. = Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar-lengyel krónikáról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XVI. Szeged 1964.
- KERTÉSZ 2008 – KERTÉSZ Balázs: Laskai Osvát és a Kartauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. Századok 142. (2008) 474–490.
- KLANICZAY 2000 – KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest 2000.

- KLANICZAY 2001 – KLANICZAY Gábor: Utószó. In: Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Budapest, 2001. 479–491.
- KMTL – Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KÖRMENDY 2003 – Körmendy Tamás: Szent István király nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 65–118.
- KRISTÓ 2000 – Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000) 1–5.
- KRISTÓ 2002a – KRISTÓ Gyula: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 469–484.
- KRISTÓ 2002b – KRISTÓ Gyula: Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. Századok 136. (2002) 686–690.
- KULCSÁR 1991 – KULCSÁR Péter: Ransanus Szent István-életrajzáról. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 307–315.
- MADAS 1992 – MADAS Edit: A legenda aurea a középkori Magyarországon. (Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás). Magyar Könyvszemle 108. (1992) 93–99.
- MÁTYÁS 1895a – MÁTYÁS Flórián: Szent István király kanonizációja. Első közlemény. Századok 29. (1895) 218–225.
- MÁTYÁS 1895b – MÁTYÁS Flórián: Szent István király kanonizációja. Második és befejező közlemény. Századok 29. (1895) 318–328.
- OSzK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
- PAULER 1892 – PAULER Gyula: A Hartvik legendáról. Századok 26. (1892) 279–295.
- PRT – A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. Szerkesztette: Erdélyi László. Budapest, 1902., II. Szerkesztette: Sörös Pongrác. Budapest 1903.
- SOLYMOSI 1991. = Solymosi László: Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai. Aetas 1991. 3–4. sz. 14–39.
- SOLYMOSI 1996 – SOLYMOSI László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevélkiadásának kezdetei. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 481–498.
- SOLYMOSI 1999 – SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.
- SOLYMOSI 2001 – SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001) 38–43.
- SZELESTEI 1984 – SZELESTEI N. László: A Szent László-legenda szövegahagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat). Magyar Könyvszemle 101. (1984) 176–203.
- SZELESTEI 1991 – SZELESTEI N. László: A seitzli legendárium Szent István-legendája. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 1–19.
- TAGÁNYI 1892 – TAGÁNYI Károly: Karácsonyi János, Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. Közrebocsátja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest 1891.
- THOROCZKAY 1996 – THOROCZKAY Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 90–109.

- THOROCZKAY 2000 – THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette: Piti Ferenc, szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 569–591.
- THOROCZKAY 2002 – THOROCZKAY Gábor: Szent István pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: Szent István és az államalapítás. Szerkesztette: Veszprémy László. Budapest 2002. 237–263.
- THOROCZKAY 2003 – THOROCZKAY Gábor: A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban. Fons 10. (2003) 21–64.
- THOROCZKAY 2004 – THOROCZKAY Gábor: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 2. sz. 213–218.
- VESZPRÉMY 1990 – VESZPRÉMY László: Ransanus krónikája Géza–Szent István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 99–112.
- ZSOLDOS 2001 – ZSOLDOS Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 44–50.
- ZSOLDOS 2002a – ZSOLDOS Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Szerkesztette: Veszprémy László. Budapest 2002. 431–439. [A tanulmány korábbi változata: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés, II. konferencia. Somogyfajsz 1998. Szerkesztette: Stamler Imre. Dunaújváros 1998. 37–50.]
- ZSOLDOS 2002b – ZSOLDOS Attila: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136. (2002) 679–685.
- ZSOLDOS 2008 – ZSOLDOS Attila: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. Századok 142. (2008) 490–497.
- ZSOLDOS 2010 – ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerkesztette: Hermann István és Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 299–318.

[5.] Post obitum vero patris¹ Stephanus adhuc adolescens² favore principum et plebis in patris solium laudabiliter provectus³, ardentiori⁴ animo⁵ cepit veritatis propugnator⁶ existere, quia⁷ quamvis adolescentie⁸ annis⁹ floreret, non tamen cor in ore, sed os in corde habebat. Scripturarum divinarum, quibus adprime flagrabat non immemor¹⁰, iuditium et iustitiam¹¹ in¹² oculis proponebat¹³ iuxta illud¹⁴ Salomonis¹⁵: audiens sapiens disciplinam¹⁶ sapientior erit et intelligens gubernacula possidebit. In omnibus itaque¹⁷ mandatis dei fidelis dispensator existens apud¹⁸ se cepit meditari, qualiter subiectum sibi populum¹⁹ unius dei cultui manciparet. Sed quia perpendebat id²⁰ absque vicinarum gentium confederatione²¹ fieri minime²² posse²³, pacem cum exterarum provinciarum populis²⁴ fideliter institutam²⁵ roboravit²⁶, ut eo securius²⁷, quod in mente tractabat²⁸, in novella plantatione²⁹ christianitatis explere³⁰ sufficeret³¹.

¹ beatus *add.* V2 M1

² adollescens 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

³ profectus A B2 et *add.* A C

⁴ attentiori V2 M1

⁵ anima V1, 1349, 1350a, 1350b, 1350c, 1350d

⁶ propagator B1 V1 V2 M1 A C B2 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d, propagator *suprascriptum* R

⁷ qui V2 M1 V1 1349

⁸ adollescentie 1349 1350a 1350b 1350c

⁹ annos B3

¹⁰ inmemor 1349 1350b 1350d

¹¹ iustitiam et iuditium B2

¹² in *om.* B3

¹³ et *add.* A C B2

¹⁴ illud *om.* C

¹⁵ Salamonis 1349 1350a 1350b 1350c

¹⁶ disciplinam *om.* B2, sapiens disciplinam *om.* A C, sapientiam *add.* A C, dissciplinam 1350a 1350b 1350c

¹⁷ igitur B3, itaque dei mandatis dei 1350c

¹⁸ apud B3 1350b 1350c

¹⁹ sibi populum subiectum V1

²⁰ id *om.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

²¹ consideratione A C 1350b 1350c

²² minime fieri A C B2

²³ regnoque Pannonico ipsius beati iuvenis nutum attendente *add.* B1 *ex legendae maioris c. 6.*

²⁴ habens et *add.* A C B2

²⁵ statutam B1

²⁶ fidem *add.* A C B2

²⁷ securus B3

²⁸ et *add.* A C

²⁹ planctatione B3

³⁰ expleret V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

³¹ sufficeret *om.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

[6.] Sed adversarius totius bonitatis, invidie³² plenus³³ et malitie³⁴ diabolus³⁵, ut sanctum³⁶ Christi tyronis³⁷ propositum disturbaret, intestina contra eum bella³⁸ commovit³⁹, quoniam eius instinctu plebs gentilis christiane⁴⁰ fidei iugo colla submittere⁴¹ renuens⁴², cum principibus suis a dominio⁴³ ipsius se⁴⁴ subtrahere moliebantur⁴⁵. Ceperunt enim urbes eius⁴⁶ desolari, predia vastari⁴⁷, possessiones depredari⁴⁸, servos⁴⁹ ecclesie⁵⁰ et ut⁵¹ cetera sileam⁵² ipsi insultare⁵³. Cumque declinare de via sua⁵⁴ perversa nollent, nec furor eorum satiaretur⁵⁵, dux ipse confidens de eterna⁵⁶ virtute, ad superandam⁵⁷ hostium rabiem cum⁵⁸ multitudine exercitus sui sub vexillo deo⁵⁹ dilecti pontificis Martini, santique martyris⁶⁰ Georgii processit. Illis forte diebus urbem, que⁶¹ vulgo⁶² hesprem⁶³ nuncupatur⁶⁴ obsederant⁶⁵, hoc⁶⁶

³² invidia B1 B3

³³ plenus plenus (!) 1350b

³⁴ malitia B1

³⁵ dyalus M1, dyabolus V1 V2 A C B3 1350b, dyabulus 1349 1350c, diabolus 1350a

³⁶ sancti A C B2

³⁷ tironis B2, tyronis 1350a

³⁸ bella contra eum A C B2

³⁹ movit V2 M1

⁴⁰ christiane B1

⁴¹ submittere B1 V1 V2 M1 A C B2 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁴² rennuens 1349 1350a 1350b 1350c

⁴³ divino A

⁴⁴ se *om.* 1350b 1350c

⁴⁵ moliebatur B1 V1 A C B2 B3, molliiebatur 1349 1350a 1350b 1350c

⁴⁶ eius *om.* 1350a 1350b 1350c 1350d

⁴⁷ vastare B1 V1 V2 M1 A C B2 B3

⁴⁸ depredare V1

⁴⁹ cervos A, servi 1349

⁵⁰ cedere B1 V1 V2 M1 A C B2 B3, ecclesie *om.* 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵¹ ut et V2 M1

⁵² similia B3

⁵³ insultari 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵⁴ de via sua declinare V2 M1

⁵⁵ et *add.* A C B2

⁵⁶ eterna B1

⁵⁷ superandum C

⁵⁸ cum *om.* 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁵⁹ domini B3

⁶⁰ martiris 1350a 1350b 1350c

⁶¹ que B1

⁶² wlgo 1349 1350a 1350c 1350d, vulgo *om.* 1350b

⁶³ Wesprem *add. in margine manu alia saec. XV.* R; Vesprem V2 M1 V1 B3; Vesprini A C B2, Besprem B1, Wesprem 1349 1350a 1350c

⁶⁴ nuncupatur 1350a, wlgo *add.* 1350b

⁶⁵ obsidentibus V2 M1; obsederunt A C B2; et *add.* A C B2

⁶⁶ hec A C B2 V1

ad convitia eius commoventes⁶⁷, scilicet, ut⁶⁸ ubi⁶⁹ ducalis accessus conversatio habebatur⁷⁰, ibi consederent⁷¹, quo facilior ingressus ad alia presidia⁷² occupanda inveniretur⁷³. Ipse vero divina preeunte⁷⁴ clementia⁷⁵ adversus eos consurrexit, et hic in fide, illi vero tantum⁷⁶ in armis confidentes utrimque⁷⁷ decertaverunt⁷⁸. Tandem⁷⁹ hostibus devictis⁸⁰, ex parte cesis⁸¹ et ex parte captis⁸² dux victor cum suis victoriae⁸³ dona reportavit. Quapropter de possessionibus eorum tam in agris, quam in villis sapienter diiudicavit, non sicut⁸⁴ quondam Saul, qui devicto⁸⁵ Amalech, de spoliis⁸⁶ eius domino prohibente⁸⁷ meliora elegerant⁸⁸.

Sed quoniam Pannonia⁸⁹ beati pontificis⁹⁰ Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis vir Christo⁹¹ fidelis, ut iam dictum est, de hostibus victoriam reportaverat⁹², nihil⁹³ ex⁹⁴ rebus eorum⁹⁵ ad opus sui⁹⁶ reservans⁹⁷, inito⁹⁸ cum theophilis⁹⁹ consilio¹⁰⁰, iuxta fundum sancti presulis

⁶⁷ conmoventes 1350a 1350d

⁶⁸ ut *om.* 1350b 1350c

⁶⁹ ibi A C

⁷⁰ et *add.* A C B2

⁷¹ consederunt V2 M1

⁷² predia V1 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁷³ invenirent V2 M1 1350b 1350c

⁷⁴ preveniente V2 M1

⁷⁵ clementia preeunte V1

⁷⁶ tamen 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁷⁷ utrique V2 M1 B3; utrumque C 1349 1350a 1350d

⁷⁸ Quos omnes eum protegente victoriosissime crucis signaculo patrocinantibus dei genitricis ac perpetue virginis Marie meritis sub vexillo deo dilecti pontificis Martini santique martyris Georgii ducibus eorum interfectis in brevi suo servitio subegit et baptismatis unda lotos unum deum colere monita salutis per fideles sacerdotes eis distribuendo compulit. *add.* B1 *ex Legendae maioris c. 6.*

⁷⁹ tandemque B1

⁸⁰ victis B1 A C B2 V1 1350b 1350c, victis et 1349 1350a 1350d

⁸¹ cesys 1349

⁸² et allegatis *add.* B1 V1 V2 M1 A C B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁸³ victoriae B1

⁸⁴ sicut V2 M1

⁸⁵ Agag rege *add.* V1 B3 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

⁸⁶ spolis 1349 1350a 1350b 1350c

⁸⁷ prohibentem B3

⁸⁸ elegerat B1 V1 V2 M1 A C B2 B3

⁸⁹ Panonia 1350a 1350b 1350c

⁹⁰ pontificys 1349

⁹¹ deo V2 M1

⁹² deportaverat A C

⁹³ nihil A

⁹⁴ de A C B2

⁹⁵ suis V2 M1

⁹⁶ suum V2 M1

⁹⁷ servans V2 M1

in loco, qui sacer mons¹⁰¹ dicitur, ubi sanctus Martinus, dum¹⁰² adhuc in Pannonia¹⁰³ degeret, orationis¹⁰⁴ sibi¹⁰⁵ locum assignaverat, sub¹⁰⁶ titulo¹⁰⁷ ipsius monasterium construere¹⁰⁸ cepit¹⁰⁹, possessionibus et redditibus¹¹⁰, cunctisque¹¹¹ sufficientiis¹¹² ditavit et ipsius suffragio domitorum decimationibus¹¹³ simile fecit episcopiis¹¹⁴, constituens ex omnibus¹¹⁵ eorum facultatibus¹¹⁶ tam stricte¹¹⁷ decimas dari¹¹⁸, ut si cui decem liberos habere contingeret¹¹⁹, decimam¹²⁰ prolem Sancti Martini cenobio¹²¹ daret.

⁹⁸ merito A C B2, consilio *add.* B3

⁹⁹ theophilis B1; *ex trophilis corr.* R

¹⁰⁰ consilio *om.* B3

¹⁰¹ modus A C

¹⁰² cum *manu alia suprascr.* B1

¹⁰³ Panonia 1350a 1350b 1350c 1350d

¹⁰⁴ orationibus B3

¹⁰⁵ ibi V2 M1

¹⁰⁶ in V2 M1 A C B2

¹⁰⁷ tytulo V2 M1 1349 1350a 1350c

¹⁰⁸ constituere B1

¹⁰⁹ cepit *om.* V1; *ex eorum add.* V1

¹¹⁰ redditibus 1349 1350a 1350b 1350c 1350d

¹¹¹ cunctos A C B2

¹¹² sufficienter A C B2

¹¹³ domitorum decimationibus *om.* A C B2

¹¹⁴ episcopiis B1 1349; episcopis B2 V2 1350a 1350b 1350c 1350d

¹¹⁵ omnibus *om.* V2 M1, eorum omnibus 1350d

¹¹⁶ facultatibus eorum B3

¹¹⁷ strictas A C B2

¹¹⁸ servari V1

¹¹⁹ contigeret 1350a

¹²⁰ decimum V1

¹²¹ cenobio sancti Martini V2 M1 V1

*Die in den Urkunden stammenden Variationen der Hartvik-Legende
aus dem 14. Jahrhundert*

Die Hartvik-Legende wurde im Jahre 1201. die offizielle Vita des Stephans, und es wurde am geläufigste. Zum Beispiel die Breviarien, die in nächsten Jahrhunderten entstadten, adaptierten auch diese Legende. Vom Jahr 1349 und vom Jahr 1350 haben wir fünf Urkunden, die zum Teil den Text von Legende Heilige Stephans überschreiben. Im Jahr 1938. publizierte Emma Bartoniek die kritische Edition der Stephans-Legenden, aber die fünf vorliegende Urkunden umfassen eine abweichende Version.